

containing new for Tavrica material are fixed. At the same time, this new cultures has a number of features inherent early medieval turcs cultures of East Europe and North-Caucasus. Its last occurrence on a peninsula is connected with movement to Crimea north-caucasian turcs after a campaign 941 under a management of Pesach. Its described in Cambridge Anglo-Saxon Chronicle. This culture of the second half of X - beginning of the XI ch. appears an archaeological equivalent of Crimean Chazaria of the second half of X ch.

А.В. Войтович
Львів

Київський кагаанат? (до полеміки П. Толочка з О. Прицаком)

Версія О. Прицака про хозаро-юдейське походження Києва [Голб, Прицак 1997], завдяки авторитету її автора, поступово перетворюється у „хрестоматійну“. Якщо врахувати, що один з найбільших українських орієнталістів вважає також і полян хозарами [Прицак 1971, 59-69], то своєчасною виглядає реакція П. Толочка на подібні „відкриття“ [Толочко 1960, 104-106; 2004, 99-108]. Повністю погоджуючись з останнім, зазначаю, що ігнорування істориками результатів археологічних досліджень, удосконалення методики яких дозволяє доволі чітко локалізувати у просторі та часі певні археологічні культури, пов'язані з певними етносами, набуває все більше прихильників. Така позиція дозволяє багатьом авторам демонструвати свою ерудицію, вільно оперувати у тому ж просторі та часі сумнівними уривками з джерел, висуваючи свої та оригінальні версії, а коли і це не влаштовує – об'являти джерела фальшивими, пізними підробками чи майже очевидні фрагменти переводити до розряду незрозумілих. Прикладів можна навести багато, взяти хоча б інтерпретації на теми тлумачення змісту Баварського географа.

Продовжуючи тему полеміки П. Толочка з О. Прицаком, хочу звернути увагу на кілька моментів. Цілий ряд джерел, давно введених у науковий обіг, давно по-різному інтерпретованих істориками, при співставленні з синхронними археологічними пам'ятками дозволяють прийти до деяких цікавих висновків та версій.

На думку О. Прицака, хозари збудували Київ не пізніше першої половини IX ст. (за Гольдельманом, близько 830 р.). Як відомо, у 882 р. Олег здобув Київ. Залишаю в арсені дискусію навколо ранніх дат Повісті временних літ. Знову ж такі археологічні спостереження підвищують довіру не тільки до самих подій, відбитих у літописах, але й до традиційних дат. Так, тотальна пожежа Ладоги близько 860 р., зафіксована археологами на стику горизонтів E2 - E1, була, як вважають, наслідком усобиці між слов'янськими та янськими (фінськими) племенами, які входили до складу Славії, напередодні запрошення Рюрика у 862 р. [Кирпичников, Лебедев, Булкин 1980, 27; Кузьмин 2003, 45-57].

На момент захоплення Києва Олегом там правили Аскольд і Дір, які ніби-то були „боярами Рюрика“. Спираючись на повідомлення арабського енциклопедиста аль-Масуді (кінець IX ст. – 956/957 рр.) про слов'янського царя ал-Діра, розповідь про хрещення русів патріархом Фотієм та звістки Повісті временних літ, що обидва князі були поховані в різних місцях, можна з впевненістю говорити про різночасовість правління обох князів [Falcov 1986, 120]. А Новосельцев, виходячи з іншого повідомлення ал-Масуді („цар ал-Оландів у якого багато володінь, обширні будови, велике військо і багате військове спорядження. Він воює з Румом, франками, лангобардами і іншими народами. Війни між ними відбуваються з перемінним успіхом“), вважав, що ці відомості можна віднести до 40-80-х рр. На його думку, арабський вчений зафіксував одночасне існування Діра і Олега (ал-Оландів) перед їх сутичкою [Новосельцев 1991]. Але прочитання імені царя ал-Оландів (?)

та інші висновки з цього приводу А Новосельцева [Новосельцев 1991, 13-14] викликають певні застереження. Одноасовість діяльності Діра та Олега досить проблематична, оскільки пересередньо з тексту не випливає, а скоріше схожа на механічне поєднання різних персонажів. Тому більшість дослідників сходяться на тому, що Дір правив спочатку, а Аскольд був його наступником чи одним з наступників.

Літописи, як дійшли до нас, редагувалися при Рюрикovichах. Відомості про династію як панували до них і при них («світлі князі») у племенних князівствах та союзах, просто не вважали за потрібне включати до літописів. Але Аскольд та Дір мусили чимось відзначитися, щоб пам'ять про них зберігалася ще довгий час і при Рюрикovichах. Як казав кольдова могила відома донині, «а Дірова могила за святою Ориною». Дір також згадується в двох книгах аль-Масуді. Якщо прийняти різночасовість їх правління (а для іншого не підстав), виходячи з того, що Аскольд загинув у 882 р., а у 860 р. здійснив перший похід на Візантію, то діяльність Діра слід відносити до більш раннього часу.

З більш раннього часу маємо тільки два повідомлення, які можна пов'язати з Києвом: поглядами. Єпископ Пруденцій у Бертинських анналах зафіксував 18 травня 839 р. приезді сходу франкського імператором Людовиком Благочестивим посольства візантійського імператора Феоділа, очоленого халкідонським єпископом Феодосієм та спарфариєм Феодором. «Послав він з ними також деяких людей, котрі говорили, що їх зовуть Рос (Rhos) і котрі вони говорили, цар їх по імені Хакан (Chacanus) відправив до нього заради дружби». Левс Феоділ просив допомоги цим послам Русі повернутися на батьківщину і дати їм дорогу, так як шляхи, якими вони добиралися до візантійської столиці, йшли серед варварів, досить некультурних і диких племен». Розпитуючи цих послів, службовці Людовика виявили, що вони були «свеонами», тобто шведами. Так як вікінги перед цим здійснили кілька успішних нападів на землі франків, посольство кагана прийняло за шпигунів («прийшли скоріше шпигувати, ніж шукати дружби») [Annales de Saint-Bertin, 30-31]. Подобиці цього факту в часовому контексті не викликають сумнівів щодо його історичності.

Дискусія навколо нього вбула поважною літературою, найбільш повним огляд якої даний А Сахаровим [Сахаров 1980, 37-42]. Перший коментатор повідомлення титулу «каган» переклав як Хакон і вважав посольство скандинавським, відзначивши невисокий престиж, так як воно представляло невідомий в імперії народ [Шлецер 1819, 322-323]. Його відразу ж поправив Г Еверс, звернувши увагу, що шведи вже добре відомими у Європі, бо у 829 р. Людовик Благочестивий приймає шведське посольство, яке просило допомоги у поширенні християнства, а у 837 р. західне узбережжя Франції зазнало спустошливого нападу вікінгів. Він же підкреслює, що жоден із скандинавських правителів не носив хозарського титулу «каган» [Эверс 1826, 116-117]. Більшість істориків акцентували увагу на скандинавському складі посольства, першою приймаючою поправку Г Еверса [Багальв 1914, 170; Бестужев-Рюмін 1872, 91; Миколов 1891, 119, 136; Иловайский 1906, XVI; Карамзин 1830, 56-57; Платонов 1918, 65; Позодин 1864, 32-33, 73-74, 77-78; Прыселков 1913, 42-43; Томсен 1891, 39; Уолкелл 1915, 206; Ahnveit 1971, 47-49; Obolensky 1970, 149-150; Sawcer 1983, 20, 45; Steens Petersen 1953, 246-277; Vasiliev 1946, 9]. Тільки Г Лер, виходячи з одного титулу, вважав посольство хозарським, зовсім не задаючи питання для чого було хозарському нові, володіння якого безпосередньо межували з володіннями Візантії, посилати посланими до Василевса шведів, а останнім називатися послами від Русі і повертатися у Хозарію через Інгельгейм [Leahr 1930, 16, 122].

С Гедеонов першим рішуче прив'язав повідомлення Бертинських анналів до Києва. Він доводив, що при дворі франкського імператора не могли сплутати тюркський титул «каган» із скандинавським іменем «Хакон». Варяги він вважав випадковими купцями, які через Київ йшли до Константинополя і яким каган Русі доручив вести переговори у Візантію у 838-839 рр. С Гедеонов називав федерацією дніпровських народів [Гедеонов 1876, 1-3, 4, 2, 400]. Все спираючись на його дослідження, в Ламанський та інші доповнили цю новими аргументами: титул «каган» вживався на Русі дуже довго, митрополит Іларіон у Слово о Законі і Благодаті вживав його як офіційний [Ламанский 1915, 38, 43]. М. Грушевський [Грушевський 1992, 592] та В Мавродін [Мавродін 1945, 202] звертали увагу, що арабські автори, слідом за Ібн Русте, повідомляли про «хакана Русі», володіння якого намагалися розмити десь на Волзі і називали норманською державою. Обидва історико-географічно локалізували «хакана Русі» в Києві. Таким же титулом величав київського князя і Перський географ [Minorsky 1937, 159]. Сюди можна додати відкриття С. Вісоцьким графіти на стіні Київської Софії, де Ярослав Мудрий титулувався царем [Высоцкий 1966, 39-41; Зиборова 1988, 80-94]. Темперментно захищав ідею київського характеру посольства до Феоділа (Свєтлицький, пропонуючи вважати 838 р. початком встановлення дипломатичних відносин між Руссю та Візантією [Swiencickij 1939, 324]. Досліджуючи вживання титулу «каган» у дипломатичному листуванні хозарськими, аварськими та болгарськими володарями, А Рясновський також дійшов висновку, що «каган росів», який направив посольство до Василевса Феоділа, був князем київським. Через загрозу від хозар, які контролювали Пониззя Дніпра, посольство розраховувало повернутися назад відомим шляхом через Інгельгейм-Регенсбург-Прагу-Краків-Перемишль-Київ [Rjasnowskij 1962, 10-11]. Цява, що такі видні славісти, як Г Вернадський [Verнадskij 1949, 1] та Г Ловманський [Lovmianski 1973, 137-139] дійшли до такого ж висновку. А один з найбільших дослідників хозарської проблематики М Артамонов писав, «титул глави цієї Русі – каган, найімовірніший для пізніших слов'ян, але зовсім зрозумілий для слов'ян середніх, дніпровських, які знаходилися під владою хозар. Прийняттям цього титулу київський князь заявив про свою незалежність від хозар» [Артамонов 1962, 366]. Титул правителя Русі сплінадав Рясновський у єпископа Пруденція та арабських авторів Ібн Русте та ал-Мукаддасі, що підкреслював О Новосельцев [Новосельцев, Пашуто, Черепнин, Шушарин, Шапов 1965, 397-407]. Тому В Пашуто розглядає це посольство як спробу руського кагана встановити мир з Візантією [Пашуто 1968, 58]. А Сахаров пішов навіть далі, вважаючи, що посольство також «проходило під знаком установаження Русі відносин дружби з франкським двором» [Сахаров 1980, 42-44].

Сиремо стоїть думка історика церкви Є. Голубинського, який вважав, що посольство Феоділа було відправлене Таманською (Тмутараканською) Руссю, яка здавна підтримувала стосунки з Візантійською імперією [Голубинский 1880, 49]. Залишаючи в стороні проблему часу існування Тмутараканської Русі, можна запитати, для чого тоді було відправляти послів до Інгельгейму, коли до Тамані вони могли добратися на кораблі і зустріти племена їм не могли у цьому завадити?

Продовжуючи цю дискусію, можна виділити шість аспектів цієї проблеми. Перше: ніхто ніколи не заперечував самого факту посольства, отже можна стверджувати, що 838 р. посланець Феоділ прийняв посольство з Русі. Друге: послі представляли кагана Русі, на що більшість, придніпровської Русі з центром у Києві, отже правитель цього краю до цього вже зв'язався від хозарської зверхності, прийнявши титул, рівний хозарському.

Підтвердженням цього може бути і фрагмент літопису, в якому приведена відома їм да про хозарську данину полян мечами [ПВЛ 1950, 212]. Третє: послы були скандинави, але зовсім не схожими на випадкових купців, яким доручили важливу дипломатичну місію: вони добре орієнтувалися в дипломатичній практиці і знали про шлях до Києва через Регенсбург та Перемишль, що дозволяє припускати, що вікінги з'явилися в київському дворі значно раніше за Олега. Четверте: посольство до василевса Феодора було скероване „заради дружби“ („amicitiae causa“), що можна розцінювати майже як знак значно. Недавно звільнившись від хозарської залежності, каган Русі шукав контакти підтримки василевса у боротьбі з тими ж хозарами. П'яте: посольство не ризикувало повертатися коротшим дніпровським шляхом, боячись потрапити до рук хозар, що дозволяє припускати, що посольство відбулося невдовзі після звільнення від хозарської залежності, коли ще могла тривати війна. Шосте: Візантія по меншій мірі проявила зацікавленість у контактах з каганом Русі, про що свідчить турбота василевса про повернення посольства. Можливо, це було пов'язане з активізацією причорноморської політики в утворенням в Криму феми Клімати, на чолі якої був поставлений протоспафарій Петро, добре обізнаний з Хозарією, у якій перед цим будував фортецю Саркел [История Византии 1968, 75]. А, можливо, імператор Феофіл, основними ворогами якого були араби, перські варварами, про напади яких на Візантію є туманні згадки в життях св. Стефана Сурожського та св. Юрія з Амастриди Пафлагонської [Васильевский 1915, 64-65 і др.]. Демонстрація прихильності до кагана Русі, можна було впливати і на позицію кагана Хозарії.

Другим свідченням, яке можна пов'язати з Києвом та полянами, є реляція арабського історика і географа ал-Якубі про війну, яку вів намісник Вірменії, Азербайджану і Ширвану Буга з кахетинцями у 854 р. Частина його противників втекла і направила посольство до Візантії, володаря хозар і володаря слов'ян з закликом про допомогу. Для придушення повстання мусив втрутитися сам халіф ал-Мутаввакіл [Lewicki 1956, 263]. Показово, що грузинські повстанці поставили в один ряд з василевсом Візантії та каганом Хозарії володаря Русі. Очевидно на Кавказі на той час знали про існування трьох реальних політичних сил у Причорномор'ї, однією з яких був каган Русі.

Не викликає сумнівів, що на певному етапі поляни були залежними від хозар. Згадане речення О. Прицака з цього приводу необґрунтоване. Поляни платили хозарам данину срібніми монетами і по білці з диму, згадка про що зберегла літописна традиція [ПВЛ 1950, 214]. Це трапилось десь у другій половині VIII ст., не пізніше 799 р., але до 838 р. поляни вже позбулися цієї залежності і їх володар прийняв титул кагана, підкреслюючи свою рівність з володарем Хозарії. Щодо заснування Києва хозарами бл. 830 р., подібну невпевненість переконливо спростував П. Толочко у цитованій вище праці. Можна додати тут і для скептиків, які не вірять висновкам археологів, що Саркел та інші хозарські міста Прикаспі частково досліджені тими ж археологами і можна порівнювати їх матеріали з матеріалами київських розкопок. Напрошується висновок, що саме Дір, пам'ять про якого зберегла традиція і який потрапив до книги аль-Масуді, був тим каганом Русі, до якого поляни звільнилися від хозарської залежності і який посилав посольство до василевса Феофіла у 838 р. Аскольд був одним з його наступників або безпосереднім наступником. М. Брайчевський змалював переконливий портрет Аскольда, як діяльного сильного правителя, який здійснив походи на Візантію у 860, 863 та 874 рр. та прийняв християнство [Брайчевский 1964, 160-164, 1988, 37-76]. Однак спроби представити Д

Аскольда слов'янами (ця версія спирається на Длугоша і виглядає достатньо наївною, як справедливо показав Є. Пчолов [Пчолов 2001, 107-108]) чи, навіть, прив'язувати їх до легендарної династії Кия [Грушевський 1992, 408-410; Рыбаков 1987, 33, 69-60; Котляр 1966, 51-53] не витримують критики.

Скандинавська етимологія їх імен (skuldr та Dyr) досить переконлива [Ловмянский 1965, 143-144, 271; Мельникова 1994, 23; Рыдзевская 1978, 77, 174; Томсен 1891, 65].

Скандинави знали шлях з "варяг в греки" і, подібно до Славії, могли осісти і у інших регіонах (не підлягає сумніву скандинавське походження першої полоцької династії – князя Рогволода; збереглися легенди про вікінга Тура – засновника Турова), допомагаючи, наприклад, звільнитися від хозарського впливу. Таким князем міг бути Дір, який привів з собою сильну дружину вікінгів і очолив боротьбу з хозарами. Знову слід згадати легенду про данину мечами – основною зброєю вікінгів. Стає зрозумілим і скандинавський склад посольства до василевса Феофіла.

Чи був Аскольд його прямим нащадком? У "Gesta Danorum" Саксона Грамматика є розповідь про князя Hvitsercusa (Hvitserkra), сина Рагнара Ладброка, який володів Скіфією, завойованою Рагнаром. Після кількох невдалих спроб місцевий геллеспонтський князь вів у його столицю під виглядом купців своїх воїнів і переміг Гвітсеркра [Saxoniae Grammatici 1886, 211]. Про загибель на сході сина Рагнара Ладброка згадують і ісландські саги [Volsunga saga 1906-1908, 168-169]. Звертаючи увагу на паралелі у розповіді Повісті про Ігоря про здобуття Києва Олегом і розповіді Саксона Грамматика про загибель Гвітсеркра (Гвіскарда-Аскольда?), Г. Сторм [Storm 1878, 94], І. Сteenструп [Steenstrup 1876, 125] та А. Ольрик [Olrik 1894, 129] вважали текст Саксона Грамматика відгомонам на здобуття Києва Олегом та загибель Аскольда ("Геллеспонт" – "Мармурове море" як відбиття уяви про шлях з Балтики Західною Двіною і Дніпром до Чорного моря). Сказання про Рагнара Ладброка і його сина Гвітсеркра-Гвіскарда-Аскольда дозволяє допускати, що по смерті Діра у Києві могло діяти до переходу влади від однієї групи вікінгів (нащадки Діра) до іншої (Рагнар Ладброк та його син Аскольд). Такі події цілком у дусі часу Запровадження християнства, яке розпочав Аскольд, нашоувхнулось на опозицію частини знаті, як місцевої, так і пришлої, скандинавської. Противники християнства, напевно встановили зв'язки з Олегом, сподіваючись з його допомогою звалити християнську партію при дворі кагана. Вони могли допомогти Олегові проникнути в Київ і убити Аскольда. Не до кінця вивчені стосунки київського кагана з уграми. В першій чверті IX ст.

хозари пропустили угрів в Леведію. Леведія – це скоріше всього область лісостепу на півночі від Чорного моря по обох берегах Дону, між Києвом та Воронежем [Bartha 1968, 8-118; Мольнар 1955, 116]. Угорська експансія на Доні зупинила тут слов'янську колонізацію, що засвідчено археологічними пам'ятками. На думку Я. Перені, угорці брали данину з кривичів і сіверян, а з полянами вели війну [Перені 1956, 9-24]. Г. Маргер, вказуючи на ім'я боярина Ольма (як похідне від Алмаша), котрий поставив ротонду св. Іоанна на могилі Аскольда, бачив у цьому сліди угорсько-руського союзу [Маргер 1939, 76-87]. Тут можна було би ще задуматися над етимологією назви "левада", р. Ливидія та краю левенців (Східна Молдова) пов'язуючи їх з Леведією. В Томсен [Thomsen 1891, 404] та А. Соловійов [Soloviev 1960, 123-129] вказували на можливу етимологію імені "Олма" від скандинавського "Holmi".

В Ольмі бачили навіть самого угорського вождя Алмаша, забуваючи, що він не міг бути християнином, а, значить, не міг поставити церкви на могилі Аскольда. Традиція не

зберігає ніяких слідів залежності киявської держави (Куявія арабських джерел) від угорців. В Лаведді угорці самі були данниками хозарів, крім того весь час відчували на собі печенігів. Близько 839 р. угорські загони як союзники болгар з'являються на Дунаї, від того вони брали участь в хозарській усобиці. Напевно саме ця усобиця також спонукала до звільнення Києва від хозарської залежності за часів Діра. Але, ставши ворогом хозар, киявський каган ставав і ворогом залежних від них угорців. Між серединою IX ст. коли в Лаведді склався союз семи угорських племен, очолених Джилою (Дюлою), та іншими р., коли Алмаш повів угрів і кабарів в низину Дніпра, Південного Бугу, Дністра, Північного Серету і Дунаю, а потім за Карпати, вони мусили нападати на киявські землі. Ці напади угрів на слов'ян засвідчені Ібн Русте та Гардізі.

Следи цієї боротьби яка привела Сиди Аскольда, можна бачити в повідомленні Никонівського зведення під 867 р. про війну Аскольда і Діра з печенігами, яких тоді в українських степах не було. Тому дуже правдоподібною виглядає здогадка Г. Маргера про союз Олега з уграми, який забезпечив успіх його політики в опануванні киявського каганатом [Маргер 1969, 76-87].

Топоніми (Угорське під Києвом, можливо р. Либедь, с. Мажари в околицях Овруч, Кабарівка і с. Кабаровце у Зборівському повіті), угорське поховання на Крилосі свідчать скоріше, що перехід Арпада не був мирним, а у розповіді угорського Аноніма про воєнні залицяння (тобто хорватськими) і волинськими князями є і доля пради. Але розповідає і про війну з Києвом. В Повісті временних літ під 898 р. є згадка про угорські воєви, які стояли під Києвом перед походом через Карпати [ПСРЛ 1846, стб 34]. Скоріше вірогідно, що Олегу вдалося спрямувати союзні йому угорські орди на землі волинські і хорватських князівств.

Таким чином, писемні пам'ятки, які збереглися, будучи узгоджені з археологічними джерелами, не дають жодних підстав для твердження про хозарське походження постолювання хозарами Києва. Скоріше можна говорити про існування на землях постолю (до 838 - 882 рр.) держави (не торкаючись дискусії щодо її форми), правителі якої титулювали себе каганами Русі, були скандинавами за походженням і традиція зберегла імена як Діра і Аскольда. Утворена Олегом держава, напевно, вважала себе спадщицею не тільки цього каганату (можливо, що перші киявські Рюриківичі титулювалися каганами), але й попередньої полянської династії Кия, з представницею якої міг одружитися вождь дружини вікінгів Дір, забезпечуючи собі легитимність приходу до влади (навіть ібна гіптотеза цілком коректна). Залежність полян від хозар (не пізніше 799 р. - до 838 р.) привела до появи у Києві першої єврейської колонії, яка продовжувала існувати і далі, отримуючи приплив свіжих сил вже із заходу (не випадково західні ворота княжого Києва називалися Жидівськими).

Следи діяльності цієї колонії відбиті в опублікованому Н. Голбом та О. Прицаком літописі. Все це не виключає хозарського впливу на розвиток полян, а також сусідніх сіверян і вятчів, які були залежними від хозарів довший час, ніж поляни. Але немає жодних підстав вважати цей вплив визначальним.

Література

- Артамонв М. И. История хазар — Л., 1962.
Багалеи Д. И. Русская история. — Т. 1. — М., 1914.

- Бестужев-Рюмин К. Русская история. — Т. 1. — СПб., 1872.
Брайчевский М. Ю. Когда и как возник Киев. — К., 1964.
Брайчевский М. Ю. Утверждения христианства на Руси. — К., 1988.
Васильевский В. Г. Труды. — Т. 3. — Пг., 1915.
Васильевский С. А. Древнерусские надписи Софии киевской XI-XIV вв. — Вып. 1 — К., 1966.
Геодеонов С. А. Варяги и Русь. — Ч. 1. Варяги — Санкт-Петербург: 1876; — Ч. 2. Русь — СПб., 1876.
Голб Н. Прицак О. Хазарско-еврейские документы X в. / Научная редакция, послесловие и комментарии В. Я. Петрухина. — М. — Иерусалим, 1997.
Голубинский Е. Е. История русской церкви. — Т. 1. — Ч. 1. — М. 1880 Грушевский М. С. История Украины-Руси. — Т. 2. — Львів, 1905.
Зверев Г. Предварительные критические исследования для Российской истории. — М., 1826.
Зиборов В. К. Киевские граффити и дата смерти Ярослава Мудрого (Источниковедческий анализ) // Генезис и развитие феодализма в России. — Вып. 11. — Л., 1988. — С. 80-94.
Иконников В. И. Опыт русской историографии. — Т. 1. — Кн. 1. — К., 1891.
Иловайский Д. И. История России. — Т. 1. — М., 1906.
История Византии. — Т. 2. — М., 1968.
Карамзин Н. М. История государства Российского. — Т. 1. — СПб., 1830.
Киргичников А. Н., Лебедев Г. С., Булкин В. А. и др. Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения // Кр. сообщ. Ин-та археологии. — Вып. 160. — 1980. — С. 25-28.
Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. — К., 1986.
Кузьмин С. Л. Пожары и катастрофы в Ладге: 1250 лет непрерывной жизни? // Ладга Первая столица Руси. 1250 лет непрерывной жизни. Седьмые чтения памяти Анны Мачинской. 21-23 декабря 2002 г. / Науч. Ред. Д. А. Мачинский. — СПб., 2003. — С. 45-57.
Ламанский В. И. Славянское житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. — Петербург, 1915.
Ловмянский Х. Русь и норманны. — М., 1985.
Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. — Л., 1945.
Маргер Г. Л. Русско-угорский союз IX ст. у світлі літописів // Український історичний журнал. — 1969. — N 7. — С. 76-87.
Мельникова Е. А. Скандинавские антропонимы в Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. — М., 1994. — С. 3-32.
Мольнар Э. Проблема этногенеза и древней истории венгерского народа. — Будапешт, 1955.
Новосельцев А. П. Образование древнерусского государства и первый его правитель // Вопросы истории. — 1991. — N 2-3.
Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В., Шушарин В. П., Шапов Я. Н. Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965.
Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968.
Перень Я. Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами // Studia Slavica. — 1956. — 2. — S 9-24.
Пратовов С. А. Лекции по русской истории. — Пг., 1918.
Погодин М. П. Геодеонов и его система о происхождении варягов и Руси // Записки Императорского Русского исторического общества. — СПб., 1864. — С. 30-82.
ПВЛ [Повесть временных лет]. — Т. 1. — М.-Л., 1950.

Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв. СПб., 1913

Прицак О. Lenzen in Konstantina Porfirodnogo // Universitas Libera Ucrainensis Facultatis Philosophicae Studia. – В. 7. – München, 1971. – S. 59-69.

ПСРЛ [Полное Собрание Русских Летописей]. – Т. 1. Лаврентьевская летопись. Троицкая летопись. – СПб., 1846; Изд. 2. – Л., 1926.

Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. – М., 2001

Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. – принятие христианства. – М., 1969

Рыбаков Б. А. Мир истории. – М., 1987.

Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия IX-XIV вв. – М., 1978.

Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси IX – первая половина X в. – М., 1980.

Толочко П. П. Спорные вопросы ранней истории Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии) – К., 1990. – С. 104-106

Толочко П. П. К вопросу о хазаро-иудейском происхождении Киева // Хазарский альманах. – Т. 2. – К.-Харьков-М., 2004. – С. 99-108.

Томсен В. Начало русского государства // Чтения в Московском обществе истории и древностей российских. – 1891. – Кн. 1

Успенский Ф. И. Первые страницы русской летописи и византийские переходные сказания // Записки имп. Одесского об-ва истории и древностей. – Т. 32. – Одесса, 1915.

Успенский Ф. И. История Византийской империи. – Т. 2. – М., 2001.

Шлецер А. Л. Нестор. – Т. 1 – СПб., 1809

Ahrweiler H. Les relations entre les Byzantins et les Russes au IX-e siècle // Bulletin d'information et de coordination. – N 5. – Atenes-Paris, 1971. – P. 43-59.

Annales de Saint-Bertin / Ed. F. Grant, J. Veillard, S. Clemencet. – Paris, 1964.

Bartha Antal. 9-10 szrazd; Magyar irtasadalom. Budapest, 1968.

Leahr G. Die Anfänge des russischen Reiches Politische Geschichte in 9 und 10 Jahrhundert. – Berlin, 1930.

Lewicki T. Zrodla arabskie do dziejow slowianszczyzn. – Т. 1. – Wroclaw-Krakow, 1956.

Lowmianski H. Początki Polski. – Т. 5. – Warszawa, 1973.

Minorsky V. Hudud al-Alam. The Region of the World. A Persian Geography. – London, 1937.

Obolensky D. The Byzantine Sources on the Scandinavians in Eastern Europe // Varangian problems. Scando-Slavica. – Suuppl. 1. – Copenhagen, 1970.

Orlik A. Kilderne til Saksens oldhistorie. – Bd. 2. – Kobenhavn, 1894.

Riasonovskiy V. The Embassy of 838 Revisited; Some comment on Early Russian History // Jahrbucher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge. – Bd. 70. – Heft. 1. April. – Wiesbaden, 1962. – P. 2-28.

Saxonis Grammatici Gesta Danorum / Hrsg. A. Holder. – Strassburg, 1886.

Sawoer P. H. The Age of the Vikings. – London, 1963.

Soloviev A. V. Die angebliche ungarische Herrschaft in Kiev im 9. Jahrhundert // JGO. – Т. 8. – 1960. – P. 123-129.

Steenstrup J. CHR. Normannerne. – Bd. 1. – Kobenhavn, 1876.

Stender-Petersen A. Varangica. – Aarhus, 1953.

Storm G. Kritiske biarag til vikingetidens historie. – Christiania, 1878.

Swiencickij I. Die Friedensvertrage der Bulgaren und der Russen mit Byzance // Studia Byzantina e Neoclenici. – Vol. 5. – Roma, 1939. – S. 320-341.

Thomsen V. Samlede af handlinger. – Kobenhavn-Kristiania, 1919.

Vasilev A. A. The Russian Atak on Constantinople in 860. – Cambridge, 1946.

Vernadsky G. The Problem of the Early Russian Campaign in The Black Sea Area // The American Slavic and the East European Review. – Vol. 8. – New York, 1949.

Volunga saga ok Ragnar saga Ladbrokar / Und. M. Olsen. – Kobenhavn, 1906-1908

РЕЗЮМЕ

Войтович Л. В. (Львів). КИЇВСЬКИЙ КАГАНАТ? ДО ПОЛЕМИКИ П. ТОЛОЧКА З О. ПРИЦАКОМ. В статті розглядається проблема існування незалежного від хозарів Київського каганату (до 838 – 882) на чолі з Діром та Аскольдом, які були скандинавського походження.